

ПОЗИТИВНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ З ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ОСОБИСТЕ ЖИТТЯ

POSITIVE OBLIGATIONS OF THE STATE TO PROTECT OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO PRIVACY

Стадник І.М., суддя
Вінницький апеляційний суд,
аспірант кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Імплементация міжнародних стандартів прав людини в українське законодавство відбувається в складних умовах триваючої судово-правової реформи, при наявній невідповідності правової бази сучасним потребам правового регулювання суспільних відносин, особливо в таких «чутливих» сферах, як особисте, приватне життя.

Інтересу людини у реалізації своїх прав, забезпеченні її безпеки, ефективному захисті від порушення її прав кореспондує позитивне зобов'язання держави закріпити, встановити дієвий механізм такого захисту прав людини та громадянина, що забезпечує правопорядок загалом.

Сучасні тенденції свідчать про визнання Європейського суду з прав людини позитивних зобов'язань держави щодо захисту майже усього переліку конвенційних прав і свобод. В правових позиціях Суду сформовані два підходи до розуміння «права на повагу», що передбачено у пункті 1 статті 8 Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року, по-перше, як обов'язку держави не втручатися у приватну сферу людини (негативне зобов'язання); по-друге, як обов'язку здійснення державою активних дій (позитивне зобов'язання).

При цьому юридична кваліфікація фактів у справі – питання, яке вирішується Судом самостійно, і хоча стаття 8 не містить чітких процесуальних вимог, процес прийняття рішення про вжиття заходів, які мають характер втручання, повинен бути справедливим і забезпечувати належну повагу до охоронюваних інтересів. Суд не може ставити під сумнів оцінку національних органів влади за відсутності чітких доказів свавілля, а ознаки свавілля можуть бути розкриті лише сукупним впливом процесуальних недоліків, допущених національними судами, які призвели до порушення статті 8 Конвенції.

Зміст позитивного зобов'язання залежатиме від різноманіття ситуацій, що виникають в державах, та застосування у цих випадках відповідних термінів. Крім того, зобов'язання не повинно бути інтерпретоване таким чином, щоб «нав'язати органам влади нестерпний та обтяжуючий тягар».

Зроблено висновок, щодо забезпечення права на особисте життя на державу покладаються позитивні зобов'язання, зміст яких полягає у необхідності вживання заходів, створенні умов для забезпечення ефективного реалізації права на особисте життя, та негативні зобов'язання (обов'язок не втручатися у вказане право) при встановленні меж можливого втручання в особисте (приватне) життя, що здійснюється в загальних інтересах.

Ключові слова: позитивні зобов'язання, негативні зобов'язання, право на особисте життя, право на повагу.

The implementation of international human rights standards into Ukrainian legislation takes place in difficult conditions of the ongoing judicial and legal reform, with the legal framework not meeting the modern needs of the legal regulation of public relations, especially in such “sensitive” areas as personal and private life.

The interest of a person in the realization of his rights, ensuring his safety, effective protection against violation of his rights corresponds to the positive obligation of the state to consolidate, establish an effective mechanism for such protection of human and citizen rights, ensuring the rule of law in general.

Current trends indicate the recognition by the European Court of Human Rights of the positive obligations of the state to protect almost the entire list of conventional rights and freedoms. In the legal positions of the Court, two approaches have been formed to understand the “right to respect”, which is provided for in paragraph 1 of Article 8 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, firstly, as the duty of the state not to interfere in the private sphere of a person (negative obligation); secondly, as a duty to carry out active actions by the state (positive obligation).

At the same time, the legal qualification of the facts in the case is a matter for the Court to decide on its own, and although Article 8 does not contain clear procedural requirements, the process of deciding on the adoption of interfering measures must be fair and ensure due respect for protected interests. The Court cannot doubt the assessment of the domestic authorities in the absence of clear evidence of arbitrariness, and signs of arbitrariness can only be revealed by the cumulative effect of the procedural shortcomings admitted by the domestic courts which led to the violation of Article 8 of the Convention.

The content of a positive obligation will depend on the variety of situations that arise in States and the use of appropriate terms in these cases. Moreover, the obligation must not be interpreted in such a way as to «impose» an unbearable and aggravating burden on the authorities.

It is concluded that ensuring the right to privacy the state has positive obligations, the content of which is the need to take measures, create conditions for ensuring the effective implementation of the right to privacy, and negative obligations (the duty not to interfere with this right) when establishing the boundaries of possible interference in personal (private) life, committed in the common interest.

Key words: positive obligation, negative obligation, the right to privacy, right to respect.

Актуальність проблеми. Імплементация міжнародних стандартів прав людини в українське законодавство відбувається в складних умовах триваючої судово-правової реформи, при наявній невідповідності правової бази сучасним потребам правового регулювання суспільних відносин, особливо в таких «чутливих» сферах, як особисте, приватне життя.

Не дивлячись на наявність великої кількості універсальних (Загальна декларація прав людини ООН 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. тощо) та регіональних (Європейська конвенція

про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.) міжнародних стандартів, що гарантують право на повагу до особистого життя, широкої міжнародної судової практики, зокрема Європейського суду з прав людини, дискусійними залишаються питання змісту поняття «особисте життя», співвідношення його з поняттям «приватне право», змісту та обсягу права на особисте життя.

Активно обговорюється у сучасній науковій літературі і питання правового механізму забезпечення охорони та захисту конституційних прав і свобод людини в умовах становлення сучасного конституціоналізму. Як наголо-

шується, інтересу людини у реалізації своїх прав, забезпеченні її безпеки, ефективному захисті від порушення її прав кореспондує позитивне зобов'язання держави закріпити, встановити дієвий механізм такого захисту прав людини та громадянина, що забезпечує правопорядок загальною [1, с. 381].

Не вдаючись до аналізу природи права на особисте життя, нагадаємо, що ЄСПЛ розглядає його не лише як негативне право (право на невтручання, право на усамітнення), а й як таке, що сприяє реалізації позитивного права на свободу, що дає змогу встановлювати та розвивати відносини з іншими, соціальні відносини, можливість для індивідуума розвивати свою соціальну ідентичність (справа «Кампаньяно (Campanano) проти Італії») [2] і одночасно передбачає обов'язок активних дій з боку держави [3, с. 348–349].

Треба зазначити, що положення частини 1 статті 8 Європейської конвенції повністю узгоджується з постулатами класичного лібералізму, лібертаризму, які виходять з необхідності жорсткого обмеження ролі уряду та захисту індивідуальної свободи кожного [4, с. 41]). Так, Л. Мізес вказував, що «з точки зору ліберала, завдання держави полягає єдино і виключно у забезпеченні захисту життя, здоров'я, свободи і приватної власності від насильницьких зазіхань» [5, с. 11], а В. Гумбольдт наголошував, «гідне осуду будь-яке намагання держави втручатися у приватні справи громадян, якщо таке втручання не є прямим наслідком порушення прав індивіда діями інших індивідів» [6, с. 649].

В цьому аспекті Б. Кістяківський, критикуючи основні положення позитивістського підходу, зазначає, що позитивістське поняття права, маючи безперечні переваги, «бо воно має на увазі державно-організаційний елемент у праві» ...є «вкрай обмежене, позаяк, щоб не бути неконсеквентним, з погляду цього поняття, з ділянки права треба вилучити значну частину звичаєвого права, велику частину державного та міжнародного права» [7, с. 155].

Аналіз наукових джерел і публікацій. Питання імплементації міжнародних стандартів прав людини, виконання міжнародно-правових зобов'язань з прав людини вивчали фахівці з різних галузей знань і права М. Буромський, І. Жилінкова, Л. Заблоцька, С. Ісакович, В. Мармазов, В. Мицик, П. Недбайло, І. Николайко, П. Рабінович, Н. Раданович, І. Піляєв, С. Тагієв, А. Федорова, О. Шило та інші. Серед комплексних досліджень питань міжнародно-правового захисту права на приватне (особисте життя) життя треба виділити праці С. Мішуковської, В. Паліюка, О. Панкевич, права на повагу до сімейного життя – М. Слабан, О. Явор.

Різні аспекти безпосередньо права на особисте, приватне життя як об'єкта захисту та охорони вивчали А. Баранов, Н. Беляєва, В. Бобрик, В. Буткевич, А. Венгеров, Ю. Дем'яненко, Т. Дудаш, О. Жуковська, Т. Заворотченко, Ю. Кириченко, А. Колодій, Л. Красавчиков, П. Несмелов, А. Олійник, І. Петрухін, В. Погорілко, Ж. Пустовіт, Г. Романовський, В. Серьогін, В. Сивухін, Т. Фулей та ін.

Мета дослідження – уточнити зміст позитивних зобов'язань держави з захисту конституційного права на особисте життя з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Результати дослідження. Як зазначають В. Паліюк [8, с. 74], Т. Фулей [9, с. 41] широке формулювання пункту 1 статті 8 Конвенції в доповненні з презумпцією свободи спричиняє чимало труднощів, оскільки будь-яке обмеження особистого вибору можна визначити як порушення гарантованих прав, в той же час сама побудова статті 8 Конвенції «допомагає встановити рівновагу між правами і свободами особи та більш широким інтересом демократичного суспільства в цілому», а отже права і свободи кожного можуть бути обмежені тією мірою, якою це є необхідним для забезпечення загального блага.

В правових позиціях Суду сформовані два підходи до розуміння «права на повагу», що передбачено у пункті 1 даної статті, по-перше, як обов'язку держави не втручатися у приватну сферу людини (негативне зобов'язання); по-друге, як обов'язку здійснення державою активних дій (позитивне зобов'язання) [10, с. 167].

Традиційно в теорії прав людини «негативні зобов'язання» відображають негативний аспект свободи, охороняють людину від небажаного, надмірного втручання з боку держави у сферу її особистих прав і свобод, тобто полягають в утриманні від будь-яких дій, спрямованих на порушення або незаконне обмеження прав людини [11, с. 37].

Щодо позитивних зобов'язань держави, то ще в хрестоматійній праці Л. Дюгі «Конституційне право. Загальна теорія держави» (1908 р.) містить окремий підрозділ з аналогічною назвою, в якому автор зазначає, що «крім того, що держава не може вчиняти певні дії, є дії, що їх вона повинна вчиняти; є позитивні зобов'язання, що покладаються на неї; є закони, що їх вона повинна видавати...» [12].

Сучасні тенденції свідчать про визнання Судом позитивних зобов'язань держави щодо захисту майже усього переліку конвенційних прав і свобод. При цьому юридична кваліфікація фактів у справі – питання, яке вирішується Судом самостійно (рішення у справах Гуерра та інші (Guerra and others) проти Італії (Application № 14967/89) (п. 44), Радомілья та інші (Radomilja and Others) проти Хорватії (Applications № 37685/10, № 22768/12) (п. 114), і хоча стаття 8 не містить чітких процесуальних вимог, процес прийняття рішення про вжиття заходів, які мають характер втручання, повинен бути справедливим і забезпечувати належну повагу до охоронюваних інтересів (рішення у справах Кутцнер (Kutzner) проти Німеччини (Application № 46544/99), Курочкін (Kurochkin) проти України (Application № 42276/08)). Суд не може ставити під сумнів оцінку національних органів влади за відсутності чітких доказів свавілля (рішення у справі Сисоева та інші (Sisojeva and Others) проти Латвії (Applications № 60654/00) (п.89)), а ознаки свавілля можуть бути розкриті лише сукупним впливом процесуальних недоліків, допущених національними судами, які призвели до порушення статті 8 Конвенції (рішення у справі А.К. проти Латвії (Application № 33011/08) (п. 94)).

Як зазначає О. Панкевич, ЄСПЛ в своїх правових позиціях пройшов еволюцію від прихильності «мінімальної державі» («laissez-faire») з її «негативним» обов'язком невтручання зі сторони державних органів у приватне і сімейне життя (Бельгійська мовна справа (The Belgian linguistic case) 1968 року [13], в якій заявники вимагали роз'яснення таких зобов'язань, як «обов'язок зробити що-небудь» («obligations to do something»); Маркс (Marckx) проти Бельгії 1979 року [14]) до визнання позитивних обов'язків держави щодо реалізації прав, гарантованих ст. 8 Конвенції, захисту особи від свавільного втручання державної влади при дотриманні справедливого балансу між конкуруючими інтересами окремої особи і суспільства та збереженні за державою певної свободи розсуду [15, с. 68].

Наприклад, у Рішенні по справі Кіган (Keegan) проти Сполученого Королівства (Application no. 28867/03) Суд наголошує, що Конвенція, за своєю суттю, спрямована на захист людини від будь-якого зловживання владою, незалежно від того, чому і як зловживання було допущено, необхідно встановлення розумних меж для втручання, аби мінімізувати можливі негативні наслідки для особистого життя людини від такого втручання (п. 49).

На наявності дискреційних повноважень у державних органів наголошується і в Рішенні по справі Хокканен (Hokkanen) проти Фінляндії (Application no. 19823/92) (п.55), при чому межі розсуду, які отримують компетентні органи влади держави, залежать від характеру питань

і важливості поставлених під загрозу інтересів (аналогічно Ельсхольц (Elsholz) проти Німеччини (Application no. 25735/94), п. 49), а втручання повинне відповідати нагальній соціальній потребі, зокрема, бути пропорційним до поставленої «законної» мети (Кутцнери (Kutzner) проти Німеччини (Application no.46544/99), пп. 60, 65-66, п. 67; Савіні (Saviny) проти України (Application no.39948/06), п. 47). Враховуючи, що національні органи влади користуються перевагою прямого контакту із зацікавленими особами, Суд визнає, за органами державної влади широку свободу розсуду (рішення у справі Бухлейтер (Buchleither) проти Німеччини (Application № 20106/13), п.44).

При пошуку бажаної рівноваги навіть для позитивних зобов'язань, які випливають з пункту 1 статті 8, деяку роль можуть відігравати випадки, перераховані в пункті 2 статті (рішення у справах Морено Гомес (Moreno Gomez) проти Іспанії (Application no.4143/02) (п. 55), Новоселецький (Novoseletskiy) проти України (Application no.47148/99) (п.69)). Останнє вказане рішення цікавим є також тим, що на відміну від більшості рішень, в яких Суд наголошує на необхідності встановлення балансу інтересів фізичної особи та держави, Суд вказує на невстановлення балансу інтересів між двома фізичними особами.

Зміст позитивного зобов'язання заложитиме від різноманітності ситуацій, що виникають в державах, та застосування у цих випадках відповідних термінів. Крім того, зобов'язання не повинно бути інтерпретоване таким чином, щоб «нав'язати органам влади нестерпний та обтяжуючий тягар (рішення у справі Озгюр Гюндем (Özgür Gündem) проти Туреччини (Application no. 23144/93) (п.43), аналогічно у справах Кінан (Keenan) проти Сполученого Королівства (Application no.27229/95) (п. 90), А. та інші проти Туреччини (Application no.30015/96) (пп. 44-45)).

При цьому Суд не підміняє собою національні органи у виконанні їхніх обов'язків регулювання певних питань, а перевіряє на відповідність Конвенції рішення, прийнятих цими органами в межах свого права на свободу розсуду (рішення у справах К. і Т. проти Фінляндії) [GC] (п. 154), Р., С. і S. проти Сполученого Королівства (п. 115), Хокканен (Hokkanen) проти Фінляндії (п. 55), А., В. та С. проти Ірландії [GC] (п. 247), Хемелейнен (Hämäläinen) проти Фінляндії [GC] (пп. 62, 63, 65-67), Сахін (Sahin) проти Німеччини [GC] (п. 64).

Так, наприклад, у Рішенні по справі Кроон (Kroon) та інші проти Нідерландів [16] Суд доходить висновку, що Нідерланди не гарантували заявникам «поваги» до сімейного життя, попри широкі межі розсуду, надані державам, та принцип «поваги» вимагає превалювання біологічної та суспільної дійсності над встановленою законом презумпцією, що існує всупереч як встановленим фактам, так і волі зацікавлених осіб, не маючи реальної користі (п. 31).

При цьому у Рішенні у справі Зильвестер (Sylvester) проти Австрії (п.58) Суд зауважує, що позитивний обов'язок держави за статтею 8 Конвенції, хоча і включає в себе обов'язок національних органів вживати заходів, що дають можливість доступу батьків до засобів возз'єднання з їхніми дітьми, проте такий обов'язок не є абсолютним. Якщо контакти з одним із батьків можуть виявитися такими, що загрожують цим інтересам або порушують ці права, саме національні органи забезпечують справедливий баланс між ними [17], а першорядним міркуванням є поняття «найкращі інтереси» дитини, в т.ч. у контексті процедур, передбачених Гаазькою Конвенцією про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 року (рішення у справах Ігнакколо Зеніде проти Румунії (п.п. 94,95) [18], Нойлінгер та Шурук (Neulinger and Shuruk) проти Швейцарії (п. 76) [19]).

Підтримав позицію адміністративних судів Франції і не вбачив порушення статті 8 Конвенції Суд і в справі Фретте (Fretté) проти Франції [20] щодо відмови в дозволі

на усиновлення неповнолітнього хлопчика гомосексуалістом. Заявник наголошував на тому, що відмова становила свавільне втручання в його особисте життя, оскільки ґрунтувалася виключно на негативному упередженні щодо його сексуальної орієнтації. Однак Суд прийшов до висновку, що таке рішення обґрунтовується (виправдовується) кращими інтересами дитини, на чому базується все законодавство у сфері всиновлення, зокрема, у цій сфері «права дитини превалюють над правом на дитину».

Позитивні зобов'язання можуть включати також застосування заходів, спрямованих на забезпечення поваги особистого життя навіть у сфері взаємин осіб між собою (рішення у справі X і Y проти Нідерландів [21]). В основі скарги лежали факти, що стосуються особистого життя, що охоплює як фізичну, так і моральну сторони життя індивіда, включаючи сексуальне життя. На думку Суду, вибір заходів, розрахованих на забезпечення дотримання статті 8 у сфері взаємовідносин індивідів, в принципі залежить від розсуду держави та конкретного аспекту особистого життя, про яке йдеться, звернення до кримінального права не обов'язково є єдиною відповіддю на це питання.

Не можна не погодитися з Н. Сажієнко [22, с. 450], що практика Суду свідчить про комплексний характер права на особисте життя, яке включає в себе цілу низку прав, в т.ч. і право на інформацію та конфіденційність інформації про стан здоров'я, право на сприятливе екологічне середовище, яке впливає на стан здоров'я та ін. У кожній справі щодо порушення статті 8 Конвенції Суд перевіряє дії чи бездіяльність держави з огляду на дотримання балансу між потребами загальної суспільної необхідності та потребами збереження фундаментальних прав особи, особливо враховуючи те, що зацікавлена особа не повинна нести непропорційний та неспіврозмірний тягар (наприклад, рішення у справі Спорронг та Льоннрот проти Швеції, п. 69).

В цьому контексті інтерес представляє рішення у справі Дубецька та інші проти (Dubetska and others) України [23], в якому Суд вважає, що «вирішувати екологічні проблеми, пов'язані з функціонуванням двох головних промислових підприємств-забруднювачів ... було складним завданням, яке вимагало часу та значних ресурсів, особливо в контексті низької прибутковості цих підприємств і загальнодержавних економічних труднощів, на які посилався Уряд. Водночас Суд відзначає, що ... Уряд не зміг надати достатнє пояснення своєї неспроможності ані відселити заявників, ані знайти якісь інші шляхи ефективного вирішення щодо їх індивідуального тягара протягом понад дванадцяти років» (п.155).

До аналогічних висновків Суд приходив і у справі Фадеева (Fadeyeva) проти Росії [24], в якій заявниця скаржилася на те, що держава не захистила її особисте життя і житло від серйозних порушень навколишнього середовища, відмовивши відселити її з безпосередньої близькості з металургійним заводом компанії «Северсталь» в м.Череповець, незважаючи на очевидну шкоду її здоров'ю від діяльності цього підприємства.

В рішенні у справі Лопес Остра (Lopez Ostra) проти Іспанії [25] Суд зазначив, що хоча муніципалітет Лорки не несе прямої відповідальності за викиди шкідливих речовин на підприємстві, все ж «... державі не вдалося встановити справедливий баланс між інтересами економічного добробуту міста (створення підприємства по переробці відходів) і належним дотриманням прав заявниці на неотторканість її житла, особистого і сімейного життя».

Також Суд приходив до висновку, що до позитивних зобов'язань у вказаному контексті належить обов'язок надавати інформацію про стан здоров'я і про ступінь отриманої шкоди здоров'ю, наприклад, в наслідок впливу радіації або шкідливих речовин в ході експериментів (справа Роч (Roche) проти Сполученого Королівства (Application № 32555/96)), а також забезпечувати конфіденційність інформації про стан здоров'я. Так, у рішенні

в справі М.С. проти Швеції від 27 серпня 1997 р. встановлюється, що забезпечення конфіденційності відомостей про стан здоров'я є основним принципом правової системи держави, а у справі Z проти Фінляндії порушенням статті 8 Конвенції Суд визнав розголошення апеляційним судом Фінляндії відомостей про стан здоров'я позивачки без її згоди в кримінальному процесі, рішення щодо збереження матеріалів цієї справи під грифом «конфіденційно» протягом 10 років [26, с. 18].

Висновки. З наведеного можна зробити висновок, що забезпечення права на особисте життя на державу покладаються позитивні зобов'язання, зміст яких полягає у необхідності вживання заходів, створенні умов для забезпечення ефективної реалізації права на особисте життя, та негативні зобов'язання (зобов'язок не втручатися у вказане право) при встановленні меж можливого втручання в особисте (приватне) життя, що здійснюється в загальних інтересах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проблеми сучасної конституціоналістики : навчальний посібник / Н.В. Аніщук, М.В. Афанасьєва та ін. ; за заг. ред. А.Р. Крусян та А.А. Єзерова. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 524 с.
2. Case of Campagnano v. Italy (Application no. 77955/01). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-72864>.
3. Неделек Б. Стаття 8 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. К., 2004. С. 347–400.
4. Боаз Д. Ключові поняття лібертаризму. Лібералізм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. 2-ге вид. К., 2009. С. 35–42.
5. Мізес Л. Лібералізм у класичній традиції. Лібералізм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. 2-ге вид. К., 2009. С. 3–19.
6. Гумбольдт В. Позитивна і негативна держава. Лібералізм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. 2-ге вид. К., 2009. С. 649–651.
7. Кістяківський Б.О. Реальність об'єктивного права / Богдан Кістяківський. Вибране. К. : Абрис, 1996. С. 97–170.
8. Паліюк В.П. Застосування судами загальної юрисдикції України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у разі «неякісного» законодавства (положення ст. 8 Конвенції щодо права на повагу до приватного і сімейного життя). *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2014. № 1(16). С. 73–88.
9. Фулей Т.І. Повага до приватного та сімейного життя: європейські стандарти. Право на повагу до приватного і сімейного життя, житла і таємниці кореспонденції: загальні підходи застосування статті 8 Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини (Рим, 1950). К. : Софія-А, 2004. 104 с.
10. Панкевич О.З. Право на приватність: деякі концептуальні позиції Європейського суду з прав людини. Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції: Тези доповідей, виступів і повідомлень учасників II-го Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 9 грудня 2016 р.). Львів : ПП «Видавництво «БОНА», 2016. С.166–169.
11. Навчально-методичний посібник для тренерів навчального курсу для суддів «Застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя» / упоряд. Т.І. Фулей. К. : ВАІТЕ, 2017. 192 с.
12. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства / Л. Дюги ; предисл. к рус. пер. П. И. Новгородцева ; пер. А. С. Яценко, В. Краснокутского, Б. Сыромятникова. Москва : Типография Товарищества И. Д. Сытина, 1908. 988 с. URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=231974>.
13. Case «Relating to certain aspects of the laws on the use of languages in education in Belgium» v. Belgium (Application № 1474/62; 1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-57524>.
14. Case of Marckx v. Belgium (Application no. 6833/74). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57534>.
15. Панкевич О. Захист права на приватність: динаміка світоглядно-методологічних основ (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини). *Право України*. 2017. № 4. С. 66–75.
16. Case of Kroon and Others v. the Netherlands (Application no. 18535/91). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57904>.
17. Case of Sylvester v. Austria (Applications n. 36812/97 and 40104/98). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61054>.
18. Case of Ignaccolo-Zenide v. Romania (Applications n.31679/96). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-58448>.
19. Neulinger and Shuruk v. Switzerland [GC], (Applications № 41615/07). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-99817>.
20. Case of Fretté v. France (Application no. 36515/97). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-60168>.
21. Case of X and Y v. Netherlands (Application № 8978/80). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57603>.
22. Сажієнко Н.В. Актуальні проблеми захисту права на здоров'я в практиці Європейського суду з прав людини. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини* : зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. С.В. Ківалова ; НУ «ОЮА». Одеса : Фенікс, 2012. С. 449–461.
23. Справа «Дубецька та інші проти України» (Заява № 30499/03). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_689#Text.
24. Case of Fadeyeva v. Russia (Application no. 55723/00). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-69315>.
25. Case of Lopez Ostra v. Spain (Application № 16798/90). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-57905>.
26. Галай В. Удосконалення української практики звернення за захистом прав пацієнтів до Європейського суду з прав людини. *Медичне право*. 2009. № 3(1). С. 15–22.